

УДК 316.614

Н.І. Кривоконь, д-р психол. наук

Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ: РЕАГУВАННЯ НА ВИКЛИКИ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

Стаття присвячена визначенню завдань соціальних працівників в умовах воєнних дій та гуманітарної кризи в Україні. Запропоновано стислу характеристику найбільш пріоритетних напрямків соціальної роботи в державі. Зокрема, йдеться про нові підходи щодо розуміння змісту функції соціального захисту, наголошується на необхідності створення належних умов для безпеки особистості, аналізуються особливості надання послуг вимушеним переселенцям, учасникам бойових дій. Підкреслюється значення соціальної роботи в громаді в контексті кризових вітчизняних реалій.

Ключові слова: соціальна робота, соціальний захист, безпека особистості, життєстійкість, внутрішні переселенці, біженці, учасники бойових дій, соціальна робота в громаді.

Статья посвящена определению задач социальных работников в условиях военных действий и гуманитарного кризиса в Украине. Предложено краткую характеристику наиболее приоритетных направлений социальной работы в государстве. В частности, речь идет о новых подходах к пониманию содержания функции социальной защиты, отмечается необходимость создания надлежащих условий для безопасности личности, анализируются особенности предоставления услуг вынужденным переселенцам, участникам боевых действий. Подчеркивается значение социальной работы в общине в контексте кризисных отечественных реалий.

Ключевые слова: социальная работа, социальная защита, безопасность личности, жизнестойкость, вынужденные переселенцы, беженцы, участники боевых действий, социальная работа в сообществе.

This article analyzes the problems of social workers in war and humanitarian crisis in Ukraine. There is offered a brief description of the priority directions of social work in the state. In particular, we are talking about new approaches of understanding the content of the social protection function and a need to create appropriate conditions for the safety of individuals, analyzing the characteristics of the providing services to displaced people, combatants. There is emphasized the importance of social work in the community in the context of the crisis of domestic realities.

Key words: social work, social security, personal security, hardiness, internally displaced persons, refugees, combatants, social work in the community.

Постановка проблеми. Ще ніколи за роки здобутої незалежності наша держава не переживала таких буремних, неоднозначних, складно передбачуваних, драматичних подій, що шокують не лише самих українців, але й увесь світ. Протистояння на Майдані, усунення корупційної влади, анексія Криму, сепаратизм, загроза поширення тероризму, фактично воєнні дії на південному сході країни, щоденна інформація про загиблих, поранених, викрадених співгромадян, наляканих і знедолених переселенців, руйнування, збитки, невизначене майбутнє – все це далеко не повний перелік глибоко травмуючих подій і явищ, які щоденно тримають усіх нас у напруженні, викликають стресогенні реакції, порушують нормальне існування більшості громадян.

За таких обставин, коли різко зростає соціальна та соціально-психологічна напруга в суспільстві, катастрофічно збільшується кількість матеріальних, економічних, соціальних і психологічних проблем населення, постійно виникають та/або загострюються різноманітні конфлікти, а державний апарат переживає люстрацію, глибоке реформування та відновлення, – значення соціальної роботи як діяльності, що сприяє регулюванню соціальних відносин неможливо переоцінити. Адже сьогодні саме від злагодженої співпраці всіх соціальних інституцій, дієвої, професійної допомоги соціальних праців-

ників і практичних психологів, від їх вміння наснажувати людей великою мірою залежить те, наскільки успішно українське суспільство зможе опанувати ті виклики, що постали перед нами за останні місяці.

Метою цієї публікації є окреслення пріоритетних напрямків соціальної роботи та визначення актуальних завдань, що постають перед соціальними працівниками в умовах нинішньої надскладної ситуації в країні.

Теоретичний виклад матеріалу. Відомо, що однією з найважливіших функцій соціальних працівників вважається соціальний захист. Йдеться про створення таких умов, за яких існування людини в суспільстві набуває певного (нормативно визначеного) рівня соціальної, соціально-економічної, соціально-правової та соціально-психологічної безпеки. Іншими словами, соціальний захист має на меті мінімізацію ймовірних ризиків, пов'язаних з труднощами та/або недоліками у соціальній, економічній, політичній чи іншій сферах функціонування суспільства. Недопущення негативного розвитку життєвої ситуації чи полегшення вже наявних скрутних життєвих обставин, соціально-психологічна підтримка – ось що допомагає людині відчувати себе у відносній безпеці, бути захищеною.

Безпека взагалі розглядається як стан захищеності життєво важливих інтересів, потреб від зовнішніх і внутрішніх загроз. За А. Маслоу, потреба у безпеці (разом із фізіологічними потребами) є основною, домінуючою, вихідною для прояву й реалізації вищих рівнів потреб. Сам А. Маслоу вживав такі синоніми до поняття «потреба у безпеці»: «потреба у захищеності; стабільності; захисті; відсутності страху, тривоги і хаосу; потреба у структурі, порядку, законі та обмеженнях; силі покровителя тощо» [3, с. 63]. Крім того, він вважав, що безпека є активним та таким, що мобілізує ресурси організму, чинником за надзвичайних обставин, таких як війна, хвороба, стихійні лиха, дезорганізація суспільства та інші стійкі несприятливі ситуації.

Питання безпеки на рівні світової спільноти особливо актуалізувались у 90-х роках ХХ сторіччя завдяки діяльності Організації Об'єднаних Націй. Зокрема, у 1994 році у доповіді Програми розвитку ООН «Нові виміри безпеки людини» [6] йшлося про новітнє тлумачення безпеки як відходу від традиційних уявлень про захист території від зовнішньої агресії, відстоювання національних інтересів держави на користь акцентування уваги на проблемах благополуччя та якості життя людини, людської спільноти. Це зумовило використання нового терміна – безпека людини (human security), що включає принаймні два основних компоненти: 1) «свободу від страху» (freedom for fear) – як захист від різноманітних конфліктів; та 2) «свободу від злиднів» (freedom for want) – захищеність від стихійних явищ, голоду, хвороб та ін. У цьому ж документі було виділено сім універсальних взаємозалежних елементів безпеки: економічна безпека (гарантований мінімальний дохід); санітарна безпека (для здоров'я); особиста безпека від насильства і погроз; продовольча безпека; екологічна безпека; безпека меншин (збереження культурної своєрідності); політична безпека (захист основних прав і свобод).

Аналіз зазначених складових дозволяє стверджувати, що в контексті сучасних підходів поняття безпеки набуває все більше соціального та особистісно орієнтованого звучання. Такої думки дотримується, наприклад, О.О. Давидюк, який вважає, що «соціальна безпека – це стан суспільства, в тому числі всіх сфер виробництва, соціальної сфери, охорони внутрішнього конституційного порядку, зовнішньої безпеки, культури,

при якому забезпечується номінальний рівень соціальних умов та соціальних благ – матеріальних, санітарно-епідеміологічних, екологічних, психологічних тощо, що визначають якість життя людини і суспільства в цілому і гарантується мінімальний ризик для життя, фізичного і психічного здоров'я людей» [1].

Соціальна безпека притаманна суспільним відносинам, при яких особистість може самостійно, без тиску та втручання ззовні вільно обирати та здійснювати власну стратегію поведінки, розвитку, способу життя. За таких умов у людини формується стан так званої «психологічної безпеки» – «інтегративної характеристики суб'єкта, що відображає ступінь задоволення його базової потреби у безпеці та визначається за інтенсивністю переживань психологічного благополуччя/неблагополуччя» [4, с. 9]. Важливо, що психологічна безпека великою мірою залежить від наявності достовірної та вчасної інформації. Тому науковці часто вживають термін, що за значенням близький до попереднього – «інформаційно-психологічна безпека» [5].

За умов, які сьогодні склалися в нашій державі, можна сміливо стверджувати, що у переважній більшості населення порушується нормальний процес задоволення базової потреби у безпеці як на особистісному, так і на соціальному та національному рівнях. Звідси підвищена тривожність, агресивність, панічні настрої, невизначеність у теперішньому та майбутньому, ревізія установок, поглядів, переоцінка ставлення до інших (зокрема, представників різних соціальних та етнічних груп), усвідомлення в деяких питаннях власної неспроможності, безсилля, втрата звичної рівноваги тощо. Ці негативні явища можуть поглиблюватися, загострюватися відповідно до обставин, отримуваної тривожної, напруженої інформації, загострення власної проблематики чи переживання за долю близьких, і, як наслідок, призводити до виникнення хворобливих станів, конфліктів, втрати життєвих перспектив, розвитку кризи.

Усе вищенаведене підкреслює зростаючу роль функції соціального захисту як такої, що сприяє задоволенню потреби особистості у безпеці. Отже, одним із пріоритетних завдань соціальних працівників на сучасний момент є створення умов для більш безпечного існування людей, допомога їм в отриманні достовірної інформації, швидке реагування на соціальні запити, надання психологічної підтримки і послуг, сприяння у налагодженні комунікації, посередництво тощо.

Основу соціально-психологічної підтримки за цих умов мають скласти прагнення до наснаження клієнтів і сприяння формування у них життєстійкості. Д.О. Леонтьєв характеризує життєстійкість як «міру спроможності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішнє збалансування та не знижуючи успішності діяльності» [2, с. 3]. Життєстійкість проявляється, коли потрібно вибудовувати особистісні смисли і життєві цілі в умовах обмежених ресурсів, в екстремальних ситуаціях. Вона відіграє роль соціально-психологічного ресурсу особистості під час планування майбутнього та у процесі її самопрогнозування. Зазначимо, що основними функціями життєстійкості є: 1) покращання розуміння ситуації (оцінювання загрози) та усвідомлення можливостей людини в ній; 2) покращання регуляції поведінки, і як наслідок, – загальної адаптації; 3) покращання емоційного стану за рахунок зниження сили негативних переживань; 4) укріплення Я-концепції та позитивного образу Я.

Серед значущих особистісних характеристик, що сприятимуть формуванню життєстійкості, можна також назвати оптимізм, інтернальність, залученість, самоефектив-

ність, повагу і самоповагу, волю тощо. Всі вони зумовлюють наснажуюче ставлення до скрутних і кризових життєвих обставин, яке уможлиблює їх ефективне переживання та вирішення проблем, що виникають.

Важливою ознакою безпечного існування людини є наявність у неї житла, помешкання, особистісного простору. Внаслідок останніх драматичних подій на Півдні та Сході України багато хто зі співгромадян вимушені були покинути свої домівки. Отже, у соціальних працівників сьогодні з'явився ще один актуальний та напружений напрямок роботи – надання послуг та допомога переселенцям і біженцям.

Переселенцями називають людей, які з причини проведення воєнних дій, загрози життю, здоров'ю, втрати житла та/або через ідеологічні, етнічні, релігійні чи інші переслідування змушені покинути свої помешкання і переїздити в інші регіони в межах країни. Сьогодні – це мешканці Криму, які не захотіли змінювати громадянство, залишилися вірними Україні; жителі східних областей, що відчують загрозу внаслідок воєнних дій і прагнуть переїхати до більш спокійних місць. Біженцями ж є люди, які покинули свої домівки з подібних причин, але перетнули державний кордон, бо є іноземцями. Більшість із тих, хто сьогодні змушений переїздити до більш спокійних регіонів країни, є громадянами України, вони володіють українською чи російською мовою, є повністю інтегрованими в українське суспільство. Проте ключові питання, а саме забезпечення необхідної інфраструктури, питання виділення необхідних коштів та відсутність механізмів роботи з ними, – є вкрай гострими та нагальними.

Згідно з міжнародними нормами таких осіб називають «внутрішньо переміщені особи» (*internally displaced persons (IDPs)*), однак у проекті Закону «Про правовий статус осіб, котрі вимушені покинути місця проживання внаслідок тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя та обставин, пов'язаних із проведенням антитерористичної операції на території України», що представлений на розгляд Верховної Ради України, їм пропонується надавати статус «вимушеного мігранта». Тим не менше кількість таких людей постійно зростає, вони від'їжджають цілими сім'ями, родинами, майже без майна. Переселенці потребують житла, матеріальної допомоги, часто відновлення документів, переведення та/або переоформлення соціальних виплат, сприяння у доступі до власних заощаджень, допомоги у працевлаштуванні та ін.

Дуже часто цим людям (особливо дітям) необхідна професійна психологічна допомога, оскільки вони пережили значні травмуючі події, втрати близьких, кардинальну зміну соціального оточення, здійснили важкий відповідальний вибір, ризикнули покинути рідне і поринути у невизначеність. Суть психологічних проблем вимушених мігрантів лежить, з одного боку, у площині міркувань безпеки, а з іншого, пов'язана з переживаннями власної етнопонаціональної, політичної, статусної та іншої ідентичності. Отже, особливістю соціальної роботи з цією групою клієнтів є необхідність активного залучення психологів, соціальних педагогів, психотерапевтів, які на тлі соціальних послуг з боку відповідних служб надаватимуть і кваліфіковану психологічну допомогу та здійснюватимуть психологічний супровід.

Варто зазначити, що проблеми з розселенням внутрішніх переселенців, наданням їм соціальної, медичної, психологічної та іншої допомоги вирішуються сьогодні більшою мірою громадськими об'єднаннями та неформальними групами громадян, волонтерами, а також органами місцевої влади та самоврядування. В різних містах є неоднаковий рі-

вень координації цієї допомоги, але в будь-якому випадку основне навантаження покладається на плечі представників різних соціальних служб. Ось чому важливо, щоб швидко були прийняті відповідні закони та нормативні акти, які покликані регламентувати цю діяльність, а соціальні працівники мають навчитися новим видам соціальної допомоги цій категорії клієнтів.

У контексті налагодження дієвої системи соціальної та соціально-психологічної допомоги переселенцям особливого значення набуває такий вид соціальної роботи, як робота в громадах. Оскільки ця соціальна спільнота є центральним осередком нашого соціального життя, через неї людина здійснює зв'язки із ширшими соціальними інститутами і саме в ній відбувається соціальне навчання і взаємодія з іншими людьми, – все це зумовлює необхідність активізації громади, спільностей людей як ресурсу у подоланні труднощів вимушених переселенців.

Сьогодні ми можемо спостерігати, що українська громада є носієм значної соціальної активності, гуманістичних цінностей, що проявляється в наданні безкорисної широкій допомогі всім, хто її потребує. Правильне використання можливостей взаємодопомоги, мобілізація місцевих ресурсів, координація зусиль різних гілок влади та окремих громадян та інституцій, модерація у конфліктних, спірних ситуаціях – це далеко неповний перелік завдань, що стоять перед соціальними працівниками в контексті діяльності на рівні громади.

Не можна залишити поза увагою ще одну проблему, що має відношення до реагування інституцій соціальної роботи на виклики сьогодення. Йдеться про значне збільшення кількості учасників бойових дій, що пов'язане зі здійсненням антитерористичної операції в певних регіонах країни. Ми звикли до того, що донедавна до цієї категорії клієнтів відносили учасників Великої Вітчизняної війни (яких щороку ставало все менше), а також учасників локальних воєнних конфліктів на території інших держав. У межах системи соціального захисту надавалось пільгове забезпечення цієї категорії населення та деякі соціальні та соціально-медичні послуги. До цього ж кількість видатків на ці статті бюджету постійно зменшувалося.

Сьогодні, коли в країні оголошена друга хвиля мобілізації, кількість представників цієї соціально вразливої групи буде значно зростати. Причому варто пам'ятати, що крім соціальних і соціально-медичних проблем, у тих, хто брав участь у воєнних діях, зазвичай виникають гострі психологічні проблеми, пов'язані з можливим формуванням посттравматичних стресових розладів (ПТСР), труднощами їх адаптації та реабілітації, реінтеграції в суспільство тощо. Відомо, що порушення, які можуть з'явитися після пережитого бойового досвіду, зачіпають усі рівні людського існування – фізіологічний, особистісний, інтерактивний, соціальний, а також можуть привести до стійких особистісних змін не лише в тих, хто пережив цей стрес, але і в їх рідних та близьких. У зв'язку з цим говорять про формування специфічних сімейних відносин, особливих життєвих сценаріїв, настроїв та установок.

Тому важливим завданням у межах цього напрямку соціальної роботи є оновлення наукових уявлень про соціальні та соціально-психологічні особливості цієї групи клієнтів, визначення їх соціально-правового статусу, перегляд переліку та змісту послуг, яких вони потребують, а також пошук нових, дієвих форм і видів роботи.

Висновки. Історія багатьох держав свідчить про те, яку значну роль відігравали в них соціальні працівники та соціальні служби для подолання різноманітних труднощів і

скрут. Вітчизняна система соціальної роботи має переконливо довести свою спроможність бути корисною суспільству в ті важкі часи, які нині переживає Україна.

Для того, щоб соціальна робота в нашій державі була ефективною, її суб'єкти мають швидко реагувати на суспільні зміни, орієнтуватися в ситуації, що склалася, добре розумітися на причинах того, що відбувається, прогнозувати можливі наслідки розвитку подій, а також пропонувати креативні, іноді нестандартні, але з правового погляду обґрунтовані шляхи долання труднощів і проблем. Ось чому науковці, викладачі, професіонали – всі ті, хто певною мірою залучені до процесу підготовки та становлення соціальних працівників, управління соціальною роботою, розвитку її теоретико-практичних засад, мають мобілізувати власні зусилля задля підготовки матеріалів, що допоможуть фахівцям удосконалювати їх діяльність, вдало реагувати на запити суспільства, а також дієво організувати та на високому рівні надавати соціальні послуги.

Список використаних джерел

1. Давидюк О. О. Соціальна безпека: проблеми теоретичного аналізу та побудови системи показників [Електронний ресурс] / О. О. Давидюк. – Режим доступу : <https://docs.google.com/document/d/1mMOTPolIAr6mkLKwZITa0fVGIXPIxaOHuDA3qWpm9Yk/edit?pli=>.
2. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.
3. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 352 с.
4. Проблемы психологической безопасности / отв. ред. А. Л. Журавлев, Н. В. Тарабарина. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. – 440 с.
5. Уханова Н. С. Інформаційно-психологічна безпека особистості суспільства та держави / Н. С. Уханова // Правова інформатика. – 2013. – № 3 (39). – С. 91-94.
6. United Nations Development Programmer (UNDP). Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security. – New York : UNDP, 1994. – 289 p.

УДК 159.923.2

Т.В. Мазур, канд. психол. наук

Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНІСТЬ ФЕНОМЕНІВ ЕГО-ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ

Стаття присвячена проблемі особистісної зрілості та еґо-ідентичності. Розглянуто особистісну зрілість як динаміку розвитку еґо-ідентичності в період нормативної кризи розвитку особистості.

Ключові слова: еґо-ідентичність, особистісна зрілість, вікові новоутворення, кризи розвитку особистості.

Статья посвящена проблеме личностной зрелости и эго-идентичности. Рассмотрено личностную зрелость как динамику развития эго-идентичности в период нормативного кризиса развития личности.

Ключевые слова: эго-идентичность, личностная зрелость, возрастные новообразования, кризисы развития личности.

Paper is devoted to personal maturity and ego-identity. The author examines the personal maturity as the dynamics of the ego-identity crisis between normative personality development.

Key words: personal maturity, crises of personality development, social identification.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. За визнанням багатьох авторів у психологічній науці особистісна зрілість